

ƏRƏB DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN TƏSNİFİ MƏSƏLƏSİ

Ümumi dilçilikdə mürəkkəb sözlərin öyrənilməsi tarixi digər birləşmələrə nisbətən daha qədimdir. Bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, hələ qədim Hindistanda mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı münasibətlərin öyrənilməsinə təxminən 2000 il bundan əvvəl yazılmış əsərlərdə rast gəlmək olar. Daha sonralar, göründüyü kimi, mürəkkəb sözlər insanların ictimai, siyasi və s. həyatında daha dərin iz buraxmış və nəticədə onun digər cəhətləri öyrənilməyə və tədqiq edilməyə başlanmışdır. Müasir dilçilikdə isə mürəkkəb sözlər bir çox prinsiplər əsasında təsnif edilir. Bu prinsiplərdən başlıca olaraq dilçilikdə sintaktik, morfoloji, semantik, komponentlərin birləşməsi və onların əlaqəsi, sintaktik-morfoloji, morfoloji-sintaktik, sintaktik-semantik, və s. kimi bölgüyə rast gəlmək mümkündür (1, s. 74).

Bundan başqa, qarşıda duran məqsəddən asılı olaraq mürəkkəb sözləri tərkibinə, quruluşuna, semantikasına, komponentlərin əlaqəsinə, mənşəyinə, inkişafına, müasir dildə əmələ gəlmə üsullarına və s. görə də təsnif etmək olar. Ayrı-ayrılıqda götürülmüş bu prinsiplər dilçiliyin bu və ya digər sahələri üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sözlərin mənşəyinə görə təsnifi dil tarixinə aid bəzi məsələlərin düzgün həlli və izahı üçün faydalı ola bilər. Yaxud morfoloji cəhətlər mürəkkəb sözlərin təsnifi ancaq ikinci dərəcəli bölgü prinsipi kimi komponentlərin hansı nitq hissələrinə aid olmasını müəyyənləşdirir. Komponentlərin əlaqəsi, onların birləşmə dərəcəsinə görə aparılan bölgüsü isə, dildə mürəkkəb sözlərin yaranması, onun əmələ gəlməsi, əmələ gəlmə üsullarını öyrənmək nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat obyektimiz ərəb dilində mürəkkəb sözlərin təsnifatı olduğundan, əsas məqsədlərimizdən biri də bu dildə mürəkkəb sözlərin təsnifinə dair irəli sürülmüş müxtəlif bölgülərin hansı prinsiplərə əsaslandığını göstərməkdən və həmin prinsiplərin nöqsanlı cəhətlərini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, ərəbşünas dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş olan mürəkkəb sözlərin ümumi bölgüsü bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənərək iki, üç, dörd, beş və bəzən də altı qismə ayrılır. Bu ziddiyyət də məhz onların hansı prinsip əsasında tədqiqat aparmalarından və mürəkkəb sözün hüdudunu necə müəyyənləşdirdiklərindən irəli gəlmişdir.

Əş-Şeyx Mustafa Əl-Gəlayini mürəkkəb söz və onun növlərindən danışarkən onu isnadi, izafi, bəyani, məzci, ədədi olmaq üzrə beş qismə ayırır (2, s. 27). Müəllif mürəkkəb hesab etdiyi sözləri tərkib və semantikasına əsaslanaraq öz bölgüsünü aparmışdır. O, predikativ mürəkkəbdən danışarkən, sözlərin semantik tamlığına əsaslanaraq (الصبر مفتاح الفرج) – “Səbir müvəffəqiyyətin açarıdır”, (إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ) – “Doğrudan da Allah bütün qəlblərdən xəbərdardır” – kimi sabit söz birləşmələrini və yaxud (زهير المجتهد) – “çalışqan Zühəyr” kimi uzlaşan təyini söz birləşmələrini mürəkkəb söz kimi vermişdir.

Ayrı-ayrı qisimlərdə tərkibi və semantikanı nəzərə almış müəllif bəzən onları da bir neçə kiçik bəndlərə bölməyə məcbur olmuşdur.

Müəllif semantikaya daha çox əsaslandığından mürəkkəb sözləri müəyyənləşdirmək işində də böyük dolaşılığa rast gəlmiş və çıxış yolu tapa bilmədiyindən sabit söz birləşmələrini, uzlaşan və uzlaşmayan təyini söz birləşmələrini və bəzən də sadə cümlələri mürəkkəb söz kimi vermək məcburiyyətində qalmışdır.

Tərkibinə və semantikasına əsaslanan Əl-Bulğari də mürəkkəb sözləri “sauti”, “isnadi” (زيد قائم), “izafi” (غلام زيد) “tədadi” (خمسة عشر), “məzci” (بعلبك), “tausifi” (حيوان ناطق) olmaq üzrə altı qismə bölmüşdür (3, s. 22). Bu bölgülərin əsasında tərkib və semantika dursa da, bir-birindən müəyyən cəhətlərinə görə fərqlidir.

Əl-Bulğarinin başqa bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, o, “atfi mürəkkəbi” öz bölgüsünə daxil etməmiş və onun əvəzinə “sauti mürəkkəbi” artırmışdır. Görünür ki, bununla da müəllif bu tip mürəkkəblərin inkişafını və fonetik cəhətdən tam təşəkkül tapdığını izləmə prinsipini qarşısında məqsəd qoymuşdur. Tərkiblərin müəyyənləşdirilməsində semantik tamlığa əsaslandığından Əl-Bulğari də bir sıra uzlaşan və uzlaşmayan təyini söz birləşmələrini mürəkkəb söz kimi vermək məcburiyyətində qalmışdır.

Mürəkkəb sözlərin təsnifi bəzən də komponentlər arasında əlaqəyə əsasən aparılır. Mürəkkəb söz komponentləri arasındakı əlaqə nöqteyi-nəzərindən təsnif, mürəkkəb söz tiplərinin xarakteristikasını və komponentlərin funksiyasını müəyyənləşdirir. Belə ki, mürəkkəb sözün komponentləri arasındakı qarşılıqlı dil əlaqələrindən deyil, həyatda əşyalar arasındakı həqiqi əlaqələri əks etdirir. Muhsin Bina bu prinsip əsasında mürəkkəb sözləri “izafi”, “məzci”, “isnadi”, “ədədi” və “təqyidi” olmaqla beş qismə bölmüşdür (4, s. 21). Müəllif də predikativ mürəkkəbin isim və feillə düzəlməsinə dair eyni səciyyəli misallar vermişdir. Müəlliflər tərəfindən predikativ mürəkkəbə dair verilmiş (زيد عاذر، اعتر زيد، سافر زيد، العلم نافع) kimi misallar sadəcə olaraq ismi və feili cümlələrdən ibarətdir. Bu misallar substantivləşərsə, onları mürəkkəb adlandırmaq olar. Yaxud Muhsin Binanın “izafi mürəkkəbə” dair (باب المدرسة) şəkildə verdiyi misal sadəcə olaraq uzlaşmayan təyini söz birləşməsidir.

Bu baxımdan, Əhməd Əl-Hadi Əl-Məqsudinin bölgüsü daha maraqlıdır. O da öz bölgü prinsipinə görə Muhsin Binaya yaxındır. Əl-Məqsudini onlardan fərqləndirən cəhət “təqyidi mürəkkəbin” əvəzinə “tausifi mürəkkəbin” verilməsidir. Əl-Məqsudi mürəkkəb sözləri digər söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün müəyyən cəhdlər etmişdir. Bunu müəllifin əsərində aydın görmək mümkündür (5, s. 437). O, “məşhur tərkiblər” başlığı altında yalnız “isnadi”, “tədadi”, “izafi”, “tausifi” olmaq üzrə dörd tərkibdən bəhs edir. Əsərdə “tərkib” başlığı altında isə yalnız “bölünməz mürəkkəbdən” bəhs olunur. Beləliklə də, aydın görünür ki, müəllif mürəkkəb sözlə söz birləşmələri arasındakı sərhədə heç bir fərq qoymadığından çıxılmaz bir vəziyyətdə qalmışdır.

Komponentlərin əlaqəsi prinsipinə əsasən, qeyd olunan müəlliflərə nisbətən Mahmud Əl-Alimin bölgüsü daha məqsədə müvafiq şəkildə aparılmışdır. O, mürəkkəb sözləri “məzci”, “izafi”, “tausifi” və “isnadi” olaraq dörd qismə bölmüşdür (6, s. 65). Mahmud Əl-Alimin müsbət təşəbbüsü ondan ibarət olmuşdur ki, o, “ədadi mürəkkəbi” “məzci mürəkkəb” tərkibinə daxil etmişdir.

Cəbrail İddə Əl-Yəsuiyyənin apardığı bölgüdə isə komponentlər arasındakı əlaqə ilə yanaşı, semantika məsələsinə də müəyyən qədər meyl göstərilmişdir. O, mürəkkəb sözləri “məzci”, “izafi”, “təqyidi” və “isnadi” olmaqla dörd qrupa bölmüşdür. Əsərdə ayrıca izahat verilməsə də, özü-özlüyündən aydın görünür ki, “ədadi mürəkkəb” “məzci mürəkkəbin” tərkibinə daxil edilmişdir. Həmin xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə Əl-Gələyin əsərində müşahidə etmək mümkündür (7, s. 70)

Bəzən də mürəkkəb sözlər dedikdə yalnız “məzci mürəkkəb” nəzərdə tutulur. Məşhur ərəb filoloqu Əl-Zəməxşəri mürəkkəb sözlərdən danışarkən (“məzci mürəkkəb” nəzərdə tutulur) onları iki qrupa ayırır (8, s. 70). O, birinci qrupa (حیص بیص) – “ağır şərait”, (شتر من) – “dağın iç, necə gəldi”, (بيت بيت) – “divar-divara”, (صباح مساء) – “səhər-axşam” kimi “iterativ” və “mexaniki mürəkkəb” sözləri, ikinci qrupa isə, komponentləri artıq birləşmiş sözləri daxil etmişdir (məs: (معديكرب) – “xüsusi isim”, (بعليك) – “şəhər adı”). Başqa bir fəsildə isə, mürəkkəb saylardan bəhs edən müəllif “on birdən” “on doqquza” olanları mürəkkəb hesab edir.

Bütün bura kimi qeyd edilən müəlliflərin bölgü prinsiplərinin müəyyən müsbət cəhətləri olmaqla yanaşı, çatışmayan cəhətləri də yox deyildir.

Nəzərdən keçirilən bölgülərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri, adətən tousifi və təqyidi mürəkkəblərin sabit olmaması, bu və ya başqa bölgülərdə birinin, digər bölgüdə ikisinin düşməsi halları tez-tez müşahidə olunmuşdur.

Ədadi mürəkkəbə gəldikdə isə, onun adətən məzci mürəkkəbin tərkibinə daxil olduğunu görürük. Bütün bunlar mürəkkəb sözlərin təsnifatındakı prinsipin birtərəfli və nöqsanlı olmasından irəli gəlir.

Ərəb dilində mübahisəli olan mürəkkəb sözlərin təsnifinə dair bir qədər konkret mövqə tutan dilçilər də vardır. Bunlardan Əli əl-Cazim və Mustafa Əmin, Abbas Həsən və digərlərini göstərmək olar. Onlar başqalarından fərqli olaraq qeyd edilən dilçi alimlər mürəkkəb sözləri məzci, isnadi və izafi olmaq üzrə üç qrupa bölmüşlər. Substantivləşmiş feli və ismi cümlələri isnadi mürəkkəbə, status constructus formalı adları izafi mürəkkəbə və mexaniki, iterativ və kopulyativ mürəkkəb sözləri isə məzci mürəkkəbə daxil etmişdir. Burada müəlliflərin mürəkkəb sözlə başqa söz birləşmələri arasında artıq sərhəd qoyduqlarını hiss etmək olur.

Bu bölgü prinsipinə ərəb dilini tədqiq etmiş qeyri-ərəb dilçilərin əsərlərində daha çox rast gəlmək mümkündür. Bu dilçilərdən Ernest Hader, Silvestre de Sasi, E.H.Palmer, Qaspari Karp Paul, Ali Akber Şaxabi, Əhməd Mustafa əl-Məraği, Məhəmməd Təqi Kamal, Nadiri Fövzi, Feyzi Həmidi, Q.V.Saçə və başqalarını göstərmək olar.

Qeyd edilən bu müəlliflərin başlıca nöqsan cəhətləri, mürəkkəb söz ilə sabit birləşmə arasında sərhəd qoymamaqdan irəli gəlmişdir.

E.H. Palmer mürəkkəb isimlərin üç növündən danışdıqdan sonra, “mürəkkəb ifadələr” adı altında mürəkkəb sayları, zaman və yer zərflərini vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif tərəfindən verilmiş “mürəkkəb ifadələr” başlığı məzci mürəkkəbin tərkib hissəsidir.

Kaspari Karl Raul mürəkkəb sözlərin hüdudunu müəyyənləşdirə bilmədiyindən, isnadi mürəkkəbləri “tərkib”, məzcinə “mürəkkəb” və izafini də “status constructus” adlandırmışdır. Isnadi mürəkkəbə dair verilmiş misallardan aydın görünür ki, müəllif mürəkkəb sözlə idiomatik ifadələr arasındakı fərqi düzgün ayırd etmədiyindən (تأبط شرا) və (برق نحره) kimi sözlərin hər ikisini eyni qrupa daxil etmişdir. Verilən bu misallar yalnız xüsusi ismi kimi işlədikdə müəllifə haqq qazandırmaq mümkündür.

Ümumi dilçilikdə mürəkkəb sözlərin təsnifinə dair müxtəlif prinsiplərə aid ərəbşünas dilçilərin bölgü üsulunu nəzərdən keçirdik. Üç, dörd, beş və altı qismə təsnifi üsulu, əsasən, komponentlərin əlaqəsinə, semantikasına, quruluşuna və s. əsaslandığından və yarımqıq tədqiq edildiyindən yalnız mürəkkəb sözlərin məhdud bir xüsusiyyətini əks etdirə bilməmişdir. Mürəkkəb sözlərin əsas xüsusiyyəti isə aydınlaşdırılmamış qalmışdır. Misallardan göründüyü kimi, Bəzən də təsnifatın müxtəlif prinsipləri biri digəri ilə qatışdırılmışdır. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin həmin cəhətini nəzərə alaraq M.İ.Adilov yazır: “Mövcud təsnifat sistemlərinin çoxunun çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, ya təsnifatın müxtəlif prinsipləri ardıcıl aparılır və bir-biri ilə qarışdırılır, ya da mürəkkəb sözlərin zəruri olmayan əlamətləri diqqət mərkəzinə qoyulur” (9, s. 75).

Mürəkkəb sözlərin təsnifini, üç bölgü əsasında apararaq ərəbşünas dilçilərin bəziləri, qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sözlə idiomatik ifadələri bir-birindən ayıra bilməmiş və hər ikisini eyni qrupa daxil etmişlər.

Ərəb dilində mürəkkəb sözlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə apardığımız tədqiqat və onun əsasında qoyulan kriteriya izafət tipli söz birləşmələrinin mürəkkəb söz əhatəsindən kənarlaşdırılmasını tələb edir. Daha doğrusu, ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, mürəkkəb sözlə quruluşuna görə “bölünməz”, “predikativ”, “kopulyativ”, “interativ” və “mexaniki” tiplərə bölünməsinə üstünlük veririk.

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözlərin təsnifinin bəzən hansı əlamətlərə görə aparılmasında da nöqsanlara yol verilir. Belə ki, sintaktik-morfoloji prinsip əsasında aparılan bu təsnifin semantik cəhəti nəzərə alınmadığından müəyyən dolaşlıq baş verir.

Mürəkkəb söz kateqoriyasının hərtərəfli və tam əhatə edilməsi məqsədi ilə M.İ.Adilovun məlum sintaktik-morfoloji prinsipə semantik cəhəti də əlavə etməklə məsələnin həllini təkmilləşdirmişdir. O yazır: “Zənnimizcə, Azərbaycan dilində

mürəkkəb sözlərin təsnifatı əsasına sintaktik prinsipi qoyub, hər tipin morfoloji və semantik xarakteristikasını verməklə dilimizdə olan mürəkkəb sözlərin kateqoriyasını tam əhatə etmək olar” (1, s. 76).

M.İ. Adilov tərəfindən irəli sürülmüş bu fikirlər Azərbaycan və ümumilikdə türk sistemli dillər üçün səciyyəvi ola bilər. Lakin Sami dilləri, o cümlədən ərəb dili üçün bu üç prinsiplərdən başqa, həm də ikinci dərəcəli amil kimi fonetik və qrafik prinsiplərdən istifadə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Mürəkkəb sözlərin təsnifi haqqında, ADU-nun elmi əsərləri, 1956, 278 s., səh. 74-76
2. الشيخ مصطفى الغلاييني، جامع الدروس العربية، الجزء الأول، بيروت 1953، ص 309، ص 27
3. البلغاري توكلدي، تركيب في اللغة العربية، القاهرة 1989، ص 376، ص 22
4. محسن بيّن، النحو الجامع، تهران، 1391، ص 364، ص 21
5. احمد الهادي المقصودي، القوانين النحوية، بيروت 1999، ص 497، ص 437
6. محمود العالم، الاصول الوافية، القاهرة، 2001، ص 285، ص 65
7. مصطفى الغلاييني، جمع الدروس العربية، بيروت، 1963، ص 309، ص 70
8. الزمخشري، كتاب المفصل في النحو، بيروت 1978، ص 584، ص 70

Açar sözlər: ərəb dili, mürəkkəb söz, predikativ, kopulyativ, interativ

Keywords: Arabic, compound word, predicative, copulative, interactive

Ключевые слова: арабский, составное слово, предикатив, копулятивный, интерактивный

XÜLASƏ

Məqalədə uzun əsrlik tarixə malik ərəb dilçilik məktəbləri nümayəndələrinin ərəb dilinin fonetikasi, morfolojiyası və sintaksinin bir çox sahələrində olduğu kimi, leksikasının ən mühüm sahələrindən biri olan mürəkkəb sözlərin bölgüsü məsələsi ilə bağlı fikirləri təhlil edilir. Onların ərəb dili mürəkkəb sözlərini “bölməz”, “predikativ”, “kopulyativ”, “interativ” və “mexaniki” tipli mürəkkəb sözlərə bölmələri, sonrakı nəsəl ərəb filoloqlarının və ümumilikdə Avropa dilçilərinin bu məsələyə münasibətləri işıqlandırılır.

Məqalədə M.İ. Adilov tərəfindən irəli sürülmüş, Azərbaycan və ümumilikdə türk sistemli dillər üçün səciyyəvi ola bilən kateqoriyalar bölgüsü ilə bağlı fikirlərin sami dilləri, o cümlədən ərəb dili üçün də faydalı olduğu, lakin həm də ikinci dərəcəli amil kimi fonetik və qrafik prinsiplərdən istifadə edilməyin vacibliyi qeyd olunur.

SUMMARY

The article analyzes the views of representatives of Arabic linguistic schools with a long history on the division of complex words, which is one of the most important areas of lexicon, as well as in many areas of phonetics, morphology and syntax of the Arabic language. Their sections on complex Arabic words such as "indivisible", "predicative", "copulative", "interactive" and "mechanical", and the attitudes of the next generation of Arabic philologists and European linguists in general are highlighted.

In the article, M.I. Adilov's views on the division of categories, which may be specific to Azerbaijani and Turkish system languages in general, are useful for Sami languages, including Arabic, but also emphasize the importance of using phonetic and graphic principles as a secondary factor.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются взгляды представителей арабских лингвистических школ с многолетней историей на деление сложных слов, которое является одним из важнейших направлений лексики, а также во многих областях фонетики, морфологии и синтаксиса арабского языка. Выделены их разделы, посвященные сложным арабским словам, таким как «неделимый», «предикативный», «копулятивный», «интерактивный» и «механический», а также отношениям следующего поколения арабских филологов и европейских лингвистов в целом.

В статье М.И. Взгляды Адилова на разделение категорий, которые могут быть характерны для азербайджанского и турецкого языков системы в целом, полезны для саамских языков, включая арабский, но также подчеркивают важность использования фонетических и графических принципов в качестве второстепенного фактора.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva